

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

1

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija /
Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

Maria Cieśla. **Kupcy, arendarze i rzemieślnicy. Różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.** Warszawa: Instytut Historii PAN, 2018, 324 p., ISBN 978-83-65880-38-3.

2018 m. pasirodė lenkų istorikės, jau keliolika metų tyrinėjančios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žydų istoriją, Marios Ciešlos knyga apie XVII–XVIII a. LDK žydus – pirklus, nuomotojus ir amatininkus. Gana didelis autorės įdirbis teikė vilčių, kad tai bus naujas žodis LDK žydų tyrimuose.

Įvade autorė pažymėjo, kad monografijoje pabandys atsakyti į klausimus apie žydiškos LDK visuomenės dalį per jų profesinės veiklos įvairovę, profesinių grupių skirtumus ir galimybes, apie žydų ekonominę padėtį krikščioniškoje visuomenėje. Chronologinius tyrimo rėmus autorė apibrėžia 1632–1764 m., motyvuodama tuo, kad būtent šiuo laikotarpiu LDK įsikūrė daugiausia žydų. Trumpai aptariamai šaltiniai, pažymint, kad pačių žydų šaltinių nagrinėjama klausimais išlikę labai nedaug. Aptardama istoriografiją autorė pradžioje pažymėjo, kad „žydų ūkinė veikla LDK yra veikiau silpnai aprašyta egzistuojančioje dalyko literatūroje“ (p. 14), ir iš esmės aptaria tik slavų, anglų ir žydų kalbomis parašytus darbus bei kritiškai atsiliepia apie vieną lietuviškai parašytą knygą. Knygos pabaigoje pateiktoje bibliografijoje (p. 286–307) randame tik keturis lietuviškai parašytus darbus, iš kurių vienas – daugiau šaltinio publikacija. Galiausiai konstatuojama, kad „nepaprastai jaučiamas trūkumas darbų, skirtų LDK žemių ūkinei ir visuomenei specifikai“ (p. 17). Tenka tik apgailestauti, kad neigiamai atsiliepusi apie Jurgitos Šiaučiūnaitės-Verbickienės monografiją (p. 16) autorė taip ir nerado reikalo (ar nesugebėjo) padiskutuoti ar pasinaudoti bent antru ir trečiu šios knygos skyriais ir juose pateiktais duomenimis bei įžvalgomis, kurie tiesiogiai skirti *ūkinei ir visuomenei specifikai*¹. Už

¹ J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*, Vilnius, 2009, p. 74–189. Liko ignoruotas ar nepastebėtas ir vėlesnis nemažas J. Šiaučiūnaitės-Verbickienės tekstas kolektyvinėje monografijoje, kuriame vėl gana plačiai aptartos ir M. Ciešlos nagrinėjamos temos. Žr.: *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 35–150.

autorės akiračio liko ir keletas mažesnių tyrimų, kuriuose nemažai vietos skirta žydų ūkinei veiklai Žemaitijoje² – ten pateikti bent jau statistiniai duomenys, manau, būtų papildę jos tyrimą. Ignoruoti ir kitų lietuviškai rašiusių šiais ar panašiais klausimais autorių darbai.

Įvardiniame skyriuje (p. 21–78) aptariami teisiniai žydų ūkinės veiklos rėmai LDK ir karališkuose bei privačiuose miestuose, kaimuose bei Vaado teisiniai potvarkiai dėl žydų ūkinės veiklos. Akcentuojama Vladislavo Vazos 1633 m. LDK žydams duota privilegija (p. 23, 29–30, 39), bet liko nepaminėtos dar Zigmanto Vazos 1629 m. kovo pabaigoje suteiktos dvi privilegijos LDK žydams ir privilegija Vilniaus žydams (publikuota)³. Nepaminėjus šių privilegijų susidaro įspūdis, kad iškart po 1633 m. privilegijų Vilniuje prasidėjo aršūs konfliktai tarp vilniečių ir žydų, o jie brenė jau keleri metai, ir privilegijos tik pakurstė miestiečius.

Toliau išsamiai aptarta, kaip buvo išspręstas 1633 m. konfliktas tarp miestiečių ir žydų, apribojant pastarųjų galimybes prekiauti ir gaminti. Apžvelgtos svarbiausios privilegijos ir kiti teisiniai aktai, darę įtaką žydų ūkinei veiklai Vilniuje. Pažymėta, kad privačiuose miestuose (daugiausia naudoti Slucko duomenys) buvo silpnesnis miestiečių vaidmuo, todėl svarbiausias žodis tekdavo miesto savininkui, o ne žydų susitarimams su krikščionimis. Slucko žydus ir krikščionis miesto savininkai vertino vienodai, kaip „savus“, mokačius mokesčius ir taip gausinančius savininko pajamas. Pastebėta, kad privačių miestų miestiečių bendruomenė žydų atžvilgiu buvo gan pasyvi, prekybos ar amatų ribojimų veik nepasitaiko, lyginant su miestais, kur buvo senos magdeburginės tradicijos (p. 52–53, 57).

Toliau pažymima, kad LDK žydai galėjo gana laisvai išsinuomoti pajamų rinkimą didikų valdose. Tuo tarpu valstybinių mokesčių, muitų ir kitų rinkliavų nuoma LDK iki XVII a. vid. krizės buvo gana laisva, bet po to situacija pradėjo blogėti ir suvaržymų bei draudimų žydams šioje srityje daugėjo. Autorės nuomone, būtent žydų religinės ir civilinės valdžios (Vaado) teisės normos labiausiai darė įtaką žydų verslininkų ir amatininkų veiklai. Ypač svarbi buvo chazakos teisė, kuri turėjo pašalinti konkurenciją tarp žydų. Vaadas kontroliavo žydų, laikiusių muitines, muitus ar rinkliavas už alkoholį, veiklą, bet mažiausiai kišosi į žydų amatininkų veiklą, nes jų buvo palyginti nedaug. Dėl religinių motyvų labiausiai buvo reguliuojama žydų mėsinių ir kiek mažiau siuvėjų veikla. Konstatuojama, kad magdeburginiuose miestuose, kur buvo stiprios krikščionių bendruomenės, pavyko apriboti žydų pirklių ir amatininkų veiklą, todėl jų ūkinė veikla daugiau vyko tarp savųjų (p. 77–78).

² E. Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII amžiuje (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*, Vilnius, 1997; tas pats, *The Small Towns of Žemaitija in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Mare nostrum*, Vilnius, 1999, nr. I, p. 25–50 ir kt. str.

³ Žr. Meilus, *The History of Vilnius Old Jewish Cemetery at Šnipiškės in the Period of the Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Historical Studies*, vol. 12, 2009, p. 63–92.

Antras skyrius skirtas žydams valdų laikytojams, nuomotojams, smuklininkams ir muitininkams (p. 79–147). Autorės nuomone, nuoma buvo bene svarbiausias žydų verslas LDK. Čia jie daugiausia reikalų turėjo su šlėktomis ir didikais, bet gan plačiai žydai nuomojosi ir karališkas valdas bei valstybinius mokesčius, o iš krikščioniškų bažnyčių (ypač katalikų) dažniausiai imdavo kreditus, valdas laikydavo tik privačias dvasininkų, o ne bažnytines.

Plečiantis LDK miestų ir miestelių tinklui, nuo XVI a. vid. gausėjo juose ir kelius tarp jų aptarnaujančių smuklių. Todėl jas nuomojantys žydai sudarė bene gausiausią grupę, ypač XVIII a. Įdomu, kad maždaug 1764–1765 m. apie 40 proc. LDK žydų gyveno kaimuose, o Lenkijoje tik apie 27 proc. (p. 83–84). Pažymima, kad žydų įsigalėjimą pajamų nuomoje pirmiausia lėmė jų patirtis, mažas alkoholio vartojimas ir raštingumas.

Autorės nuomone, pajamų bei valdų nuoma buvo pagrindinis žydų užsiėmimas. Mažiausiai buvo valdų laikytojų, bet jie buvo bene įtakingiausi. Aptardama darbo organizavimą autorė pažymi, kad valdas ir pajamas dažniausiai nuomodavosi giminės, ne paskutinių vaidmenį atliko ir moterys, nes daug žydžių mokėjo rašyti ir skaičiuoti. Dažnai kildavo konfliktai, ypač išieškant rinkliavas iš krikščionių.

Rašydama apie kaimų smuklininkus ir šinkorius (p. 116–124) autorė konstatavo, kad šie nuomotojai buvo gausiausia gamybinė grupė, bet duomenų apie juos išlikę mažai. Iš visko sprendžiant, jie turėjo mažai pajamų, jų darbo sąlygos buvo sunkios, dažni buvo konfliktai, per kuriuos jie vienaip ar kitaip nukentėdavo. Iš kitos pusės, jų statusas dėl informuotumo, nulemtu nuolatinio bendravimo su „klientais“, buvo išskirtinis. Negausią, bet reikšmingą grupę sudarė LDK valstybinių pajamų nuomotojai (p. 124–139), kurie bent XVII a. čia dominavo lyginant su krikščionimis (Karūnoje tokių žydų buvo nedaug). Svarbiausią vietą tarp tokių pajamų užėmė muitai, ir žydai šioje srityje atliko labai reikšmingą vaidmenį. Žydai pajamų nuomotojai turėjo kas ketvirtį atsiskaityti išdui apie surinktus muitus, o krikščionys ne visada tai turėjo daryti. Tai rodo, jog nevisiškai pasitikėta žydais (p. 132). Panašiai buvo ir su alkoholinių gėrimų mokesčių rinkliava, bet didesniuose miestuose juos rinko kahalų vyresnieji.

Nuoma savaime buvo susijusi su dažniais konfliktais. Žydai dažniausiai skųsdavosi dėl užpuolimų, vengimo mokėti ir pan. O žydais buvo skundžiamasi dėl savivaliavimo, sukčiavimo, turimų mokesčių lengvatų nepaisymo ir pan. Autorės nuomone, anksčiau minėtos nuomos buvo svarbiausia žydų veikla per visą analizuojamą laikotarpį, nors daug žydų nuomotojų vykdė ir aktyvią prekybinę veiklą.

Trečiame skyriuje (p. 148–217) rašydama apie Lietuvos žydų prekybą autorė pabandė pristatyti statistinius duomenis, po to apibrėžti pirklių pozicijas kitų profesijų kontekste bei gyvenamos vietovės verslų struktūroje. M. Ciešla visiškai teisingai konstatuoja, kad žydai dominavo LDK miestų ir miestelių prekyboje. Išanalizavusi šaltinių duomenis, ji prieina prie išvados, kad didžiuosiuose LDK miestuose, panašiai kaip ir Karūnoje, žydų

pirkliai – tai visų pirma parduotuvininkai ir tarpininkai, kurių veiklos sritis buvo vietinė rinka. Kaimuose žydų pirkliai veikė taip pat aktyviai, ypač per smukles, kurios kartu veikė ir kaip parduotuvės.

Tokią žydų pirklių sėkmę lėmė tai, kad jų LDK sparčiai gausėjo, jie prisitaikė prie sąlygų, pasiskirstė pareigas, veikloje aktyviai dalyvavo moterys, o iš nuomos gauti pinigai būdavo greitai įjungiami į prekybą ir kreditą. Nemažai dėmesio skirta žydų prekeivių turtinei disproporcijai (vėlgi daugiausia remiantis Slucko duomenimis, nors buvo galima remtis bei palyginti ir su Žemaitijos miestelių panašiais duomenimis⁴). Remiantis Slucko pavyzdžiu, daroma išvada, kad XVIII a. tarp žydų prekeivių labai išaugo turtinė disproporcija, nes itin padaugėjo neturtingųjų (tai patvirtina ir pavyzdžiai iš Žemaitijos).

Rašydama apie Lietuvos žydų pirklius tarptautinėse rinkose M. Ciešla pažymėjo, kad dažniausiai jie lankydavosi Karaliaučiaus ir Rygos uostuose, Gdanske žymiai rečiau. Prekyba per Klaipėdą buvo gana menka, ją pasiekdavo daugiausia Žemaitijos žydų pirkliai. Įdomu tai, kad žydų pirkliai Karaliaučių pasiekdavo ištisuos metus, nes daugiausia naudojosi sausumos keliais, o krikščionys – daugiausia vasarą ir rudenį, nes vykdavo vandens keliais. Tik turtingiausi Kauno ir kai kurių kitų upių uostų žydai plaukdavo, dažniausiai didikų laivais. Autorė ypač pabrėžė didikų globos žydams reikšmę tarptautinėje prekyboje – tiek organizuojant didelius prekybinius transportus ir palankius kontraktus, tiek gaunant kreditus. Žydai pirkliai iš LDK tarpininkavo tarp Rusijos ir Vakarų Europos, pasiekdavo ir Silezijos bei Vokietijos miestus. Dėl draudimų žydams sunku buvo pasiekti Rusijos rinką, todėl rusiškų prekių jie dažniausiai įsigydavo LDK pasienyje su šia šalimi. Žydų pirkliai iš LDK taip pat lankėsi Lenkijos miestuose.

Į Karaliaučių ir Rygą savarankiškai žydai iš LDK daugiausiai vežė įvairias odas ir kailius, į Rygą išveždavo ir nedaug kai kurių žemės ūkio produktų. Bet tie žydai, kurie bendradarbiavo su šlėktomis ir magnatais, daugiausia prekiavo įvairiais žemės ūkio produktais, kiek mažiau odomis ir kailiais bei mediena.

Rašydama apie dalyvavimą mugėse ir turguose (p. 194–202) autorė pažymėjo, kad žydų pirkliai keliavo iš vienos mugės į kitą ir didžiąją laiko dalį praleisdavo kelyje. Mugėse jie ne tik prekiaudavo bei sudarydavo sandėrius – didesnėse iš jų vykdavo ir Vaado posėdžiai, žydų savivaldos teismai, įvairūs susirinkimai ir susitikimai. Atkreiptas dėmesys, kad žydų pirkliai dažniausiai lankydavosi mažesnių miestų mugėse, didesniuose būdavo rečiau. Vos probėgšmais paminėti turgūs (p. 201–202). M. Ciešla atkreipė dėmesį, kad turgūs ir mugės buvo labai svarbūs Žemaitijoje ir rytiniuose LDK pavietuose, kur valstiečiai prekiavo žemės ūkio produktais, tačiau nepastebėjo, kad žydų prekeivių reikšmę bent jau Žemaitijos turguose rodo ir tas faktas, jog nuo XVII a. vid. neliko nė vieno turgaus, veikusio šeštadieniais⁵.

⁴ E. Meilus, *Žemaitijos...*, p. 146–149 ir kt.

⁵ Ten pat, p. 122, 129.

Rašant apie pirklius ir krautuvinius (p. 202–211) konstatuojama, kad pagrindinis jų veiklos arealas buvo vidinė LDK rinka, kurią aprūpindavo daugiausia nevietinėmis prekėmis, o pagrindiniai klientai buvo krikščionys miestiečiai, miestelėnai ir valstiečiai. Ypatinę vietą šioje prekyboje užėmė didikai, nes tapimas tokio asmens tiekėju žydui suteikdavo protekciją, autoritetą, globą ir nuolatines dideles pajamas. Autorė aprašo, kuo prekiaavo kai kurios žydų parduotuvės LDK baltarusiškose žemėse, bet nepasinaudojo skelbtais vertingais duomenimis iš Žemaitijos⁶. Labai dažnai parduotuvėse prekiaudavo žydės ir žydaitės, o jų vyrai ar tėvai važinėjo į užsienį ar vietines muges ieškodami prekių. Nuo krikščionių prekeivių jos skyrėsi tuo, kad žydės nesispecializavo pardavinėti tik vienos rūšies prekes, jos prekiaavo visomis.

Autorė pažymėjo, kad XVI a. pab. – XVII a. pirmoje pusėje žydai faktiškai pasitraukė iš pinigų investavimo verslo ir kur kas dažniau užsiėmė prekyba ir nuoma. Kad vystytų prekybą, žydams labai svarbūs buvo krikščionių kreditai, ypač didikų ir šlėktų bei bažnytinių institucijų ir miestiečių.

Ketvirtas skyrius skirtas žydų amatininkams LDK (p. 218–254). Autorė suabejojo pokario lenkų ir žydų istoriografijos teiginiu, kad vos ne nuo XVI a. žydų amatai Lenkijoje užėmė vyraujančią padėtį tarp jų verslų, o XVIII a. absoliučiai įsigalėjo žydų amatininkai. Remdamasi LDK miestų ir miestelių inventorių analize ji tvirtina, kad šio regiono žydų amatai sąlyginai buvo silpni. Faktiškai remiantis tik kai kurių baltarusiškų LDK nedidelių miestų ir miestelių duomenimis, parodoma, kad žydų amatininkų juose buvo palyginti nedaug, išskyrus siuvėjus, mėsininkus ir dar kailiadirbius bei kepėjus, nes šiems verslams labai darė įtaką žydų religija ir tradicijos. Pasitelkusi 1765 m. žydų pagaltės surašymo duomenis, M. Ciešla parodo, kad Vilniuje padėtis buvo kitokia ir besiverčiančių amatais žydų tarp užsiimančių gamyba žmonių buvo daug daugiau tiek bendrai (apie 1000), tiek procentais (apie 40 proc.). Tuo laikotarpiu pastebimas žydų amatininkų gausėjimas ir kaimuose. Vėl remiantis tik Slucko duomenimis daroma išvada, kad ir daugelyje kitų vietovių žydai XVII a. sudarė apie 11 proc., o XVIII a. apie 13 proc. visų amatininkų. Vėl liko nepanaudoti jau skelbti Žemaitijos miestelių duomenys. Pažymėta, kad turtinė diferenciacija tarp žydų amatininkų nebuvo tokia ryški kaip tarp užsiimančių prekyba. Autorė daro prielaidą, kad žydų amatininkai iš esmės dirbo vidaus rinkai, o pagrindiniai jų klientai buvo tautiečiai. Rašant apie auksakalius, deja, nepasinaudota net kapitaliniu lietuvių autorių darbu apie Lietuvos auksakalystę⁷.

Autorė gan plačiai (p. 236–254) aprašo vidinę žydų amatininkų cechų organizaciją (panaši į krikščionių). Parodo, kad žydų amatininkų susivienijimai veikė ir tarp krikščioniškų cechų, bet žydai amatininkai buvo nepilnateisiai šių cechų nariai, daugiau rinkliavų

⁶ E. Meilus, *Žemaitijos...*, p. 146–148 ir kiti str.

⁷ E. Laucevičius, B. R. Vitkauskienė, *Lietuvos auksakalystė XV–XIX amžius*, Vilnius, 2001.

mokėtojai, galintys gaminti savo produkciją. Tačiau kilus ginčams su pašaliniais, sulauk-davo pagalbos ir iš krikščionių kolegų.

Penktame skyriuje aptartos kitos žydų profesinio aktyvumo sferos (p. 255–267). Pas-laugų sferoje dirbantys žydai, autorės nuomone, visų pirma aptarnavo savo tautiečius. Tarp jų daugiausia buvo mokytojų. Faktiškai visi dirbantys paslaugų sferoje buvo ne-turtingi ir todėl stovėjo ant gana žemo laiptelio žydų visuomenės hierarchijoje. Autorė pažymi, kad ilgą laiką istoriografijoje buvo manoma, kad žydai dėl teisinių draudimų ne-galėjo turėti žemės LDK. Bet, kaip rodo šaltiniai, čia padėtis buvo kur kas liberalesnė nei Lenkijoje, ir šaltiniuose gan dažnai minima, kad žydai valdo didesnę ar mažesnę žemės sklypą. Trumpai aptarta ir kreditavimo verslo reikšmė tarp žydų, nes naujaisiais laikais jis labai sumažėjo, bet neabejotinai buvo.

Išvadose (p. 268–274) konstatuojama, kad žydų pozicijas nulėmė miestiečių stipru-mas, bet LDK miestiečiai buvo kur kas silpnesni nei Lenkijoje, todėl čia žydų padė-tis buvo geresnė nei Karūnoje. Autorės nuomone, amatai tarp žydų verslų buvo mažiau reikšmingi nei prekyba. Pabrėžiamas žydų daugiapusiškumas ir verslumas: jie neapsi-ribodavo viena profesija, vienas asmuo ar šeima galėjo verstis keliais verslais ir buvo labai mobilūs. Aptartas žydų bendradarbiavimas su krikščionimis, žydžių moterų reikšmė versle.

Knygos gale pridėtas vertingas terminų žodynėlis (p. 275–278). Šaltinių ir literatūros sąrašas užima p. 281–307, angliška santrumpa – p. 308–310. Taip pat pridėti asmenvar-džių ir vietovardžių žodynėliai (p. 311–323).

Elmantas Meilus
(Lietuvos istorijos institutas)